

Дискусія

Роксана Харчук

ДЕКОНСТРУКЦІЯ МЕТАФОРИ “РОЗСТРІЛЯНЕ ВІДРОДЖЕННЯ”, АБО ЗАПРОШЕННЯ ДО ДИСКУСІЇ ПРО РОЛЬ УКРАЇНСЬКОГО ІНТЕЛЕКТУАЛА В ІСТОРІЇ І ЙОГО ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПЕРЕД НЕЮ

Монографія польського українознавця, викладача Інституту східнослов'янської філології Ягеллонського університету Павла Крупи “На Захід” і “Геть від Москви”? (Публіцистика Миколи Хвильового 1925 – 1926)” [1] побачила світ іще 2018 р., в університетській видавничій серії “Ре-трансмісії”, покликаний відстежувати контексти української культури. Ця ґрунтовна праця – спроба здійснити історико-літературну реконструкцію публіцистики чи не найвідомішого українського письменника 1920-х років. Конкретно йдеться про три цикли памфлетів: “Камо грядеши”, “Думки проти течії” й “Апологети писаризму”. Памфлет “Україна чи Малоросія?” значиться в бібліографії, але автор не бере його до уваги, напевно, через те, що цей текст заборонила цензура, і він побачив світ лише 1990 р. Гадаю, вилучати з публіцистики Миколи Хвильового згаданий текст не тільки недоречно, а й помилково, бо українська література ще від часів Шевченка існувала не тільки в друкованих виданнях, а й у списках. Позацензурні твори завжди свідчили й про існування незалежної української думки, і про утиски українських інтелектуалів, української мови, культури й нації, тобто про її колоніальний стан. Можливо, П. Крупа, приділяючи прискіпливу увагу проблемі малоросійства, спираючись у цьому питанні перш за все на есеїстику М. Рябчука, вважає проблему вичерпаною, але насправді це не так. Звісна річ, українські літератори з-під прапора Миколи Хвильового в часі дискусії 1925 – 1928 рр. прагнули підвищити рівень українського письменства, пов'язавши його з європейською культурою й вільною конкуренцією талантів без ідеологічних обмежень; але центральна тема цієї дискусії зводилася все ж до питання про суб'єктність Радянської України, література ж слугувала маркером і гарантом такої суб'єктності. П. Крупа обходить цей аспект, констатуючи натомість, що письменник-публіцист започаткував постколоніальну критику української культури, накреслюючи перед вітчизняною інтелігенцією складне завдання – виробити нову парадигму культури для відсталого народу. Такий висновок за всієї його позірної гладкості потребує коригування, про що скажу дещо пізніше. Тепер же сконцентруюся на моментах, які не викликають заперечень.

П. Крупа поставив собі за мету з'ясувати інтертекст памфлетів харківського критика, покликаючись на тексти не тільки головних його опонентів на кшталт М. Биківця, “збунтованого графомана” Я. Савченка, С. Пилипенка, С. Щупака, москвофіла К. Буревія, а й натхненників на зразок М. Зерова, що збуджували думку памфлетиста, тих, із ким він солідаризувався. Тому Ю. Меженко чи О. Дорошкевич, котрі виступали проти М. Зерова, фактично заперечували й Миколу Хвильового. Дослідник, прекрасно орієнтуючись у текстах, прагне виявити, які з них слугували імпульсом до появи тих чи тих тез письменника,

розплутати складну тканину цитат, алюзій, парафразів його публіцистики. Для унаочнення цих фактів автор створив серію схематичних таблиць, які підсумовують його висновки. Принагідно зазначу, що книжка ілюстрована шаржованими портретами українських митців 1920-х років, які й розважають читача, і візуалізують наратив.

П. Крупа стверджує, що Микола Хвильовий так і не подав у своїй публіцистиці цілісної культурологічної, історіософської чи естетичної концепції, а гасла “На Захід!” і “Геть від Москви!” спрощують його думку, значною мірою спотворюючи сенс памфлетів письменника. Автор монографії зазначає, що ці формулювання взагалі не належали митцеві. Гасло “Геть від Москви!” не тільки сформулював, а й фактично нав’язав і Миколі Хвильовому, і українським літераторам Й. Сталін. Однак насправді така констатація не змінює того факту, що памфлетист таки мав на увазі відхід української літератури від російської, а імпліцитно й вихід Радянської України з СРСР. І ця думка в українському інтелектуальному просторі не була випадковою, вона визрівала, і то тривалий час, бо українська інтелігенція Наддніпрянщини в ХІХ ст. була носієм змішаної українсько-російської ідентичності. Фактично письменник накреслив альтернативний шлях до того, що його визначив був чи не найбільший український інтелектуальний авторитет ХІХ ст. М. Драгоманов, який підтримував соціалізм, федерацію України з Росією й навіть наполягав на тому, щоб українці знайомилися з Європою за посередництва російської культури. Особливо курйозно це сприймалося, коли публіцист-емігрант радив керуватися цим правилом галицьким інтелектуалом, що такі могли читати зарубіжних авторів безпосередньо за німецькими або й польськими джерелами. До речі, П. Крупа посилається на М. Костомарова, котрий начебто прирік українських митців на графоманство й “домашній ужиток”, якщо європейська традиція виявиться для них чужою [1, 306]. Насправді ж відомий історик і літератор був типовим інтелігентом-носієм подвійної російсько-української ідентичності, а його теорія української мови як мови для домашнього вжитку якраз і була наслідком того, що він відкидав спроби П. Куліша перекладати Шекспіра українською, вважаючи, що освічені українці можуть читати цього світового класика й російською. Зрештою, Микола Хвильовий не був тією першою особою, що сформулювала потребу переорієнтації українського письменства на Європу. Уперше цю тезу чітко озвучив іще Микола Євшан, вимагаючи “вибити вікно в Європу для української літератури”; інша річ, що це гасло було запозичене з поеми О. Пушкіна “Мідний вершник” (як відомо, Петро І прорубав вікно в Європу для Росії). Микола Хвильовий не був також першопрохідцем у боротьбі з гопако-шароварницькою просвітою. Їй задовго до нього протиставилися “хатяни”, зокрема чільний критик часопису “Українська хата” М. Шаповал. Прикметно, що П. Крупа принципово наголошує на відсутності зв’язку між Миколою Хвильовим і ранніми українськими модерністами, зокрема й “хатянами” [1, 460]. Не був харківський памфлетист і тією першою особою, що твердила про необхідність для українських митців зрентися російського контексту. Уперше цю думку артикулював Д. Донцов у невеликій за обсягом книжці “Модерне москвофільство”, а в ХІХ ст. про згубність російської літератури й культури загалом у листах писали і В. Антонович, і М. Лисенко. Три тези, що визначали українську думку у ХХ ст.: орієнтація на Європу, розрив із російською культурою й мовою, російським світосприйняттям, відтак із Російською імперією (згодом СРСР) і переборювання наслідків українського колоніалізму, тобто перетворення слабкої, етнографічної культури на професійну з’явилися напередодні Першої світової війни. Якщо не зауважити цього, то публіцистика Миколи Хвильового залишатиметься річчю в собі, що виникла на голому місці, хоча насправді цілком оригінальною теорією критика була лише теорія азійського ренесансу, що суперечила гаслу “психологічної Європи”. Цікаво

зрозуміти, як полемістові вдалося поєднати ці дві суперечливі тези?

Памфлети харківського критика, за П. Крупою, мають в українському письменстві майбутнє. Продовжувачами ідей митця в монографії виступають Юрій Шерех, О. Забужко, М. Рябчук. Напевно, у цьому ряду варто також назвати й працю І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, що, як і памфлети Миколи Хвильового, написана з позицій марксизму. Водночас П. Крупа вважає, що харківський критик не мав попередників, а це, як бачимо, не відповідає дійсності. Загалом випадок харківського полеміста – лише один з епізодів становлення української інтелігенції. І не вина П. Крупи, що в нас так і не написано історії української інтелігенції чи інтелектуалів, хоча нині видавництво “Дух і Літера” започаткувало серію інтелектуальної біографії. Зарубіжні українці не мають можливості осягнути генезу українських інтелектуалів, бо ті й самі не мають її цілісної візії. І. Гирич розглянув у монографії “Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.)” історію української інтелігенції від середини XIX ст. до початку XX ст., дійшовши, до речі, дуже песимістичних висновків. Із його погляду, на початку XX ст. невеличку українськомовну інтелігенцію виробила лише Галичина, наддніпрянська ж інтелігенція в цей час була носієм подвійної російсько-української ідентичності. Історія української інтелігенції XX ст. існує у фрагментах, тому й складно вимагати від закордонних українців розуміння того, як формувався цей соціальний прошарок. У XIX ст., переборюючи наслідки Андрусівського договору, лівобережні інтелектуали поєднувалися із правобережними в громади, у другій половині XIX ст. до них долучилася галицька інтелігенція, але у XX ст. українські інтелектуали знову перебували в трьох різних контекстах: в СРСР, у Другій Речі Посполитій, згодом і в еміграції. До того ж інтелігенцію з подвійною українсько-російською ідентичністю, яка існувала на Наддніпрянщині в XIX ст., у Радянській Україні замінила інтелігенція з радянсько-українською ідентичністю. Чогось подібного ніколи не знали польські інтелектуали, тому й порівнювати їх із українськими складно.

П. Крупа наголошує на тому, що Микола Хвильовий прагнув зорієнтувати українську культуру не тільки на Захід, а й на Схід; про це свідчить його концепція азіатського ренесансу. Згаданий факт підштовхує літературознавця до висновку, що антиколоніалізм харківського полеміста за своєю суттю не був антиросійським. На переконання дослідника, Миколу Хвильового неможливо уявити поза російською культурою, яку митець дуже високо цінував і знав. Польський дослідник удається до теорії антиколоніалізму й постколоніалізму, зокрема пов’язує феномен “гаркун-задунайства”, критику епігонства та психологію невільника з постколоніальним синдромом української культури, паралельно акцентуючи на спробах деконструвати імперський дискурс на прикладі критики поглядів В. Белінського. Водночас автор монографії зазначає, що Микола Хвильовий належав до числа палких прихильників вестернізації української культури, але з наголосом на греко-римській традиції. Захоплення письменника античністю дослідник умотивовано пояснює глибоким впливом М. Зерова. З огляду на це приділяє постаті останнього особливу увагу. У суперечці між ґрунтовцями і вестернізаторами Микола Хвильовий, на думку П. Крупи, виступив із гострою критикою народництва, що сформувався в межах колоніального дискурсу. Нарешті автор праці стверджує, що розуміння Миколи Хвильового, як і всього історичного наративу 1917 – 1933 рр. у середовищі повоєнної української еміграції, частково й у сучасному українському літературознавстві підпорядковане матриці “Розстріляного відродження”. Саме цю матрицю науковець і намагається деконструвати в останньому розділі.

У праці використано два методи: історичний і синтетично-герменевтичний. Літературознавець розглядає памфлети письменника в хронологічній

послідовності, бо саме хронологія дає змогу не тільки відтворити культурний, літературний, суспільний контекст, а й показати, як еволюціонували чи радше змінювалися найважливіші думки митця. Діахронічна оптика натомість допомагає вченому з'ясувати інтертекстуальні зв'язки в публіцистиці Миколи Хвильового. Це особливо важливо, бо памфлети харківського критика й досі лишаються в нашому літературознавстві належно не прокоментованими. Тож дослідники його доробку, зокрема упорядники нового 5-томного видання його творів у видавництві "Смолоскип", мали б обов'язково звернутися до рецензованої праці, у якій пояснюється, як шпенглерівська історіософська концепція вплинула на Миколу Хвильового, зокрема на його розуміння того, що митець і мистецтво є функцією історії, як харківський критик трансформував у памфлетах образи чи сюжети В. Винниченка, Д. Дмитренка, М. Зерова, І. Еренбурга, що спільного між Миколою Хвильовим і М. Чернишевським, Миколою Хвильовим і Г. Плехановим. Зокрема, П. Крупа наголошує на особливому значенні для українського митця плеханівської категорії "созерцание". На польського дослідника справила вплив праця М. Шкандрія "Модерністи, марксистки і нація". Однак якщо канадський учений визначає дискусію Миколи Хвильового із С. Пилипенком як центральну, то польський, не згадуючи її, як Р. Мельників (котрий у передмові до "Вибраного" С. Пилипенка твердить услід за Юрієм Шерехом, що насправді мета в обох була спільною, ішлося про збереження самотньої української культури), ставить цю конфліктну взаємодію в один ряд з іншими: Хвильовий – Плеханов, Хвильовий – Шпенглер, Хвильовий – Троцький або напостівці. Такий підхід продуктивний, але водночас П. Крупа фактично не реагує на діалог Хвильовий – Донцов, Хвильовий, Зеров – Маланюк. Оминаючи той факт, що дискусія із приводу розвитку української радянської літератури відбивалася на сторінках "Літературно-наукового вістника", тобто в галицькому інтелектуальному українському просторі й середовищі тих, хто боровся за УНР, але програв українські визвольні змагання, дослідник не реконструював публіцистики Миколи Хвильового повністю. Він згадує Д. Донцова винятково щодо памфлету "Апологети писаризму", хоча харківський критик, як писав Юрій Шерех, читав Д. Донцова радо й пильно, тож на його уявлення про "психологічну Європу", "шпенглерівську людину", тобто відповідальну перед історією, громадську людину, зрештою, на теорію вітаїзму (динамізму, енергії, відмови від пасивного ставлення до життя), як і на критику графоманії, масовізму мистецтва справив вплив передусім Д. Донцов. Ідеться не тільки про публікації останнього в "Літературно-науковому вістнику", зокрема про його передмову до першого числа відновленого ЛНВ, а й про ранню працю "Модерне москвофільство". Зрештою про дискусію між Миколою Хвильовим і Д. Донцовим іще далекого 1984 р. написав цікаву статтю Р. Рахманний. Дивно й те, що польський дослідник не помічає, що й теорія відродження українського мистецтва на підставі мистецтва греко-римського звучить і в поезії Є. Маланюка – творця метафори "Україна – степова Еллада".

П. Крупа пропонує читачеві відкинути оптику "Розстріляного відродження" в оцінці Миколи Хвильового. У цій пропозиції градус дискусійності рецензованої праці сягає максимуму. Якщо не зауважувати цієї полемічності, то читач просто не зрозуміє сенсу завершальної частини книжки "Тези проти "Розстріляного відродження", що присвячена не так Миколі Хвильовому, як відомій метафорі Ю. Лаврінченка, за нею названо і його антологію, і цілий літературний період. Польський дослідник піддає критиці наївний український романтизм, що відлунює в патетичній метафорі, той романтизм, про який в оповіданні "Редактор Карк" сказано коротко: "Він теж романтик. Наш народ". Зрештою, про дискусійність тексту монографії сигналізує вже її назва, сформульована у формі запитання. Запитання це з розряду гамлетівських, і звучить для вуха українського інтелектуала не надто приємно. П. Крупа запитує, чи готовий

український інтелектуал нести відповідальність за буття власної нації, не перекладаючи всю провину на Сталіна й Москву, пам'ятаючи про участь українських комуністів у всіх процесах в Україні в 1920 – 1930 рр.? І хоча дослідник ніде прямо не наголошує на причетності Миколи Хвильового до української мартирології, проте сам хід його думки приводить читача до такого висновку. Польський учений прикладає до української скомунізованої інтелігенції 1920-х років точнісінько такі ж критерії, як і до польської в 1950-х роках, запитуючи, чому в українському письменстві так і не відбулося порохунків зі сталінізмом, чому тут не з'явилася книжка, яка б хоч віддалено нагадувала збірку інтерв'ю про польське літературне життя часів сталінізму, що її видав історик літератури і поет Я. Тшнадель під назвою “Рідна ганьба”? Мені доведеться повторити тезу, яку, напевно, П. Крупа вже чув і то не раз: до української свідомої інтелігенції, яка була нечисленною, яка рекрутувалася у ХХ ст. переважно із селян, не можна застосовувати ті ж мірки, що й до інтелігенції польської, бо історичні й культурні обставини українських і польських інтелектуалів, їхній соціальний ґрунт були різними. У ПНР інтелігенція була маріонетковою щодо СРСР, але не колоніальною інтелігенцією без держави, як українська радянська. Та й період сталінізму в Польщі був коротким і не супроводжувався такими численними жертвами, як у Радянській Україні, де українську інтелігенцію було або фізично знищено як прошарок, або зламано морально. “Розстріляне відродження” – це метафора зачистки радянської української інтелігенції, зачистки, якої в Польщі з її поневоленими умами (вираз Ч. Мілоша), на щастя, ніколи не було. Навіть пізніша зачистка українських шістдесятників типологічно тотожна до зачистки 1930-х років, але неспівмірна за масштабами й рівнем цинізму й жорстокості. Щодо відповідальності Миколи Хвильового й української радянської інтелігенції, котрі прирекли на загибель себе й українське селянство, то на роздвоєність душ українських радянських літераторів указав Д. Донцов у статті “Невільники доктрини”. У відгуку на смерть письменника публіцист навіть попри те, що харківський критик таки покаявся перед комуністичною партією та зрікся своїх поглядів, погрожуючи самому Д. Донцову фізичною розправою, підсумував: Микола Хвильовий був жертвою Москви, нині ми б уточнили – жертвою радянського тоталітаризму. Він становив загрозу для сталінського режиму не тільки тому, що пропонував нову культуру для відсталого народу, а передусім тому, що був знаком появи тієї української еліти, що могла перетворити культурні вимоги на вимоги політичні. Зрештою, хронічно бездержавний народ ніколи не буває культурним.

Безперечно, доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму (відповідний закон набув чинності в Україні 2015 р.) – це важливий крок у переборюванні наївного українського романтизму. Вивчення архівів і часова дистанція, поява молодих фахівців-україністів, зокрема й закордонних, відкритість української науки сприятимуть тому, що історія новітньої вітчизняної літератури перестане бути мартирологом й іконостасом, а виконуватиме свої прямі функції, фіксуватиме генеалогію тексту й думки, зміни стилів і напрямів, їхні примхливі модифікації, вивчатиме конфлікти й дискусії, літературні організації, психологію письменників і їхнє приватне життя на історичному тлі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Крупа Р. “Na Zachód” i “Zdale od Moskwy”? Publicystyka Mykoły Chwyłowego lat 1925 – 1926. – Kraków, 2018. – 532 s.

Отримано 7 жовтня 2019 р.

м. Київ